

ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ Α.Π.Θ.

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ 15ης ΕΤΗΣΙΑΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

11 - 14 Μαΐου 1994

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ Μ. ΣΕΤΑΤΟ

*

**STUDIES
IN GREEK LINGUISTICS**

PROCEEDINGS OF THE 15th ANNUAL MEETING
OF THE DEPARTMENT OF LINGUISTICS
FACULTY OF PHILOSOPHY
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

11 - 14 May 1994

A Festschrift for Professor M. Setatos

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1995

Ο ΕΝΔΕΙΚΤΗΣ "ΤΟΤΕ"

Résumé

Notre objectif dans ce travail est l'étude du marqueur "τότε" en grec moderne. Le marqueur présente une variété d'emplois, et de valeurs, qui rend difficile une définition globale et homogène. Dans les pages qui vont suivre nous allons présenter les principaux emplois de "τότε" en essayant de démontrer l'existence d'une valeur fondamentale derrière une diversité contextuelle due à sa spécificité référentielle. Notre analyse s'appuie sur la théorie des opérations énonciatives d'A. CULIOLI.

Στόχος μου σ'αυτήν την εργασία είναι η μελέτη των λειτουργιών του ενδείκτη "τότε" στα Νέα Ελληνικά. Σε μια παλιότερη δουλειά μου είχα ασχοληθεί με το χρονικό "τόρα" <1> και μέσα από το ίδιο θεωρητικό μοντέλο, αυτό των γλωσσικών διεργασιών του Α. CULIOLI, θα προσπαθήσω να προτείνω μια περιγραφή που θα μας οδηγήσει από την "ιδιαιτερότητα" του γλωσσικού περιβάλλοντος στην "κοινωνικότητα" της ιδιότητος.

Αν διατρέξουμε τις διάφορες γραμματικές θα διακρίνουμε μια ποικιλία χρήσεων που καθιστούν δύσκολο ένα ομοιογενή και σταθερό ορισμό του "τότε". Ο Α. TZARTZANOS διακρίνει ανάμεσα σε δυο κύριες λειτουργίες <2>:

- α. τη χρονική:
 Επρεπε να με γνώριζες τότε. Ατρόμητος ήμουνα.
 β. την επαγωγική:
 Τον είδες ποτέ σου; Τότε, πως λες ότι τον ξέρεις;

Στην πρώτη περίπτωση το "τότε", σύμφωνα με πέντα με τον TZARTZANO, μπορεί να παραφρασθεί από τα χρονικά "εκείνη την ώρα", "εκείνη την εποχή", ενώ στη δεύτερη θεωρείται συνώνυμο του "λοιπόν".

Αρα, σε μία πρώτη προσέγγιση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για έναν ενδείκτη που εισάγει στον λόγο είτε έναν χρονικό επισημαντή προτερόχρονο της στιγμής της ομιλίας, είτε ακόμη μια ψρόση που βρίσκεται σε επαγωγική σχέση με το εκφώνημα το οποίο προηγείται του "τότε". Μ'άλλα λόγια, ο ενδείκτης στερείται μιας σημασιολογικής οντότητας και ο ορισμός του αφήνεται κάθε φορά στον ομιλητή, ο οποίος τον χρησιμοποιεί για να δραιώσει τη χρονική ή τη νοηματική συνέχεια του λόγου του.

Στις επόμενες σελίδες θα παρουσιάσω τις ιδιαιτερότητες κάθε χρήσης του ενδείκτη, προσπαθώντας παράλληλα να αποδείξω ότι πίσω από την ποικιλομορφία του γλωσσικού περιβάλλοντος υπάρχει μια βασική λειτουργία, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "τοπική ιδιότητα" και που είναι αποτέλεσμα της μη ορισμένης σημασίας του.

α. Η χρονική λειτουργία.

Όπως ήδη αναφέρθηκε το "τότε" παράπέμπει σ'αυτήν την περίπτωση σ'ένα χρονικό σημείο, έστω Χ1, προτερόχρονο, ανάλογα με το είδος εκφοράς του λόγου, είτε της στιγμής της ομιλίας Χ0, είτε της στιγμής της αφήγησης Χ'0.

Ακόμη, αν λάβουμε υπόψη μας τις διάφορες γραμματικές, το "τόρα", όταν πρόκειται για αφήγηση, θεωρείται ως συνώνυμο του "τότε". Ωστόσο αν εξετάσουμε τα παρακάτω εκφωνήματα, θα διαπιστώσουμε πως αυτή η θέση δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή. Έστω, λοιπόν, τα παρακάτω παραδείγματα:

1. Τώρα έμνε στο Παρίσι.
- 1'. Τότε έμνε στο Παρίσι.
2. Τώρα κοίταξε τη Λούκα.
- 2'. Τότε κοίταξε τη Λούκα.

Παρατηρούμε πως οι διεργασίες που σηματοδοτούνται από τους δύο ενδείκτες είναι διαφορετικές. Πιο συγκεκριμένα στο 1 το "τώρα" εισάγει μια "διεργασία χαρακτηρισμού" (opération de qualification) του συντακτικού υποκειμένου του εκφωνήματος ("Ζούσε στο Παρίσι και όχι στη Θεσσαλονίκη"). Στο 1' αντίθετα, το "τότε" σηματοδοτεί μια διεργασία εντοπισμού (opération de localisation), γιατί ορίζει ένα σημείο πάνω στον χρονικό άξονα ("Ζούσε στο Παρίσι τη συγκεκριμένη εποχή, αλλά όχι τώρα"). Το πρόβλημα είναι ανάλογο και στη δεύτερη σειρά παραδειγμάτων: το "τότε" δηλώνει μια διεργασία διαφοροποίησης (opération de différenciation) ως προς τις συντεταχμένες του λόγου, ενώ το "τώρα" δηλώνει μια διεργασία ταυτότητας (opération d'identification) ως προς τις συντεταχμένες μιας αφηγησικής επικοινωνιακής κατάστασης (situation rapportée).

Ακόμη το "τότε" συναντιέται πιο συχνά στην αφήγηση, γεγονός όμως, που δεν αποκλείει την παρουσία του και στο λόγο. Η χρήση του και στις δυο περιπτώσεις απαιτεί ωστόσο, μια διπλή διεργασία επισημάνσης, κι αυτό γιατί ο ορισμός ενός χρονικού σημείου X1, προτερόχρονο της στιγμής της ομιλίας, προϋποθέτει ή τον ορισμό της στιγμής της ομιλίας στην περίπτωση της δείξης, ή ακόμη ενός χρονικού σημείου μέσα από το γλωσσικό περιβάλλον στην περίπτωση της αναφοράς, ως προς τα οποία το X1 διαφοροποιείται. Με άλλα λόγια ο ορισμός της σημερινότητας του δεν είναι άμεσος, αλλά εγκλείει την ύπαρξη μιας *τυπικής προϋπόθεσης* <3>.

Αξίζει να αναφερθεί ότι στη θεωρία των γλωσσικών διεργασιών, μιλάμε για "τυπική προϋπόθεση" όταν θέλουμε να ορίσουμε ένα μετακείμενο με το οποίο θεωρούμε μια έννοια ως ικανή και αναγκαία συνθήκη για την κατανόηση ενός γλωσσικού μηνύματος. Για παράδειγμα στη ερώτηση "Ποιος κτυπάει την πόρτα;", το "Ποιός" αντιπροσωπεύει την τάξη όλων αυτών που θα μπορούσαν να χτυπήσουν την πόρτα. Ωστόσο για να ορίσουμε τη συγκεκριμένη τάξη και να απομονώσουμε μια και μόνο μια αξία της τάξης αυτής,

πρέπει πρώτα να υποθέσουμε την κατηγορηματική σχέση "Κάποιος κτυπάει την πόρτα". Ετσι θα καταλήξουμε π.χ. στο "Η Μαρία χτυπάει την πόρτα" <3>. Ας εξετάσουμε και τα παρακάτω παραδείγματα:

3. Ο πρωταγωνιστής ήτανε νέος τότε, τώρα έχει γκρίζα μαλλιά και βιαστές ρυτίδες.
4. Τώρα το ξέρω, αλλά τότε δεν ήξερα πως δεκαπέντε μέρες δε φτάνουν για να κρυσταλλωθεί ο αέρας του είδους η πληγή.
5. Ήτανε τότε δεκαεννιά χρονών και τώρα τάχει κοπανιστά τα σκρόγλα πέντε.

Και στα τρία παραδείγματα το "τότε" εντοπίζει μια διαδικασία σ'ένα χρονικό σημείο διαφορετικό της επικοινωνιακής πρόζης, γεγονός που απαιτεί προηγούμενο τον ορισμό της τελευταίας. Μ'άλλα λόγια για να πούμε "τότε", πρέπει πρώτα να υποθέσουμε ένα "τώρα". Ετσι ο ενδείκτης συνδέεται από τη μια, μέσα από μια διεργασία διαφοροποίησης, με τον χρονικό επισημαντή της επικοινωνιακής πρόζης και από την άλλη, μέσα από μια διεργασία ταυτότητας, μένα χρονικό σημείο προτερόχρονο αυτής.

Ο ενδείκτης σηματοδοτεί λοιπόν, την επανάληψη ενός χρονικού επισημαντή X που έχει ήδη οριστεί από τον ομιλητή, όπως επίσης και την εξάρτηση από το X μιας καινούργιας κατηγορηματικής σχέσης (relation predicative). Αντιμετωπίζει δηλαδή, μια διαδικασία ως εμφάνιση (occurrence) μιας έννοιας πάνω στον χρονικό άξονα. Οι ιδιότητες που αποδίδονται άλλωστε στα συντακτικά υποκείμενα, στα 3 και 4, από τις φράσεις "ήτανε νέος" και "δεν ήξερα", είναι επικυρωσμένες παρά μόνο μέσα από τον εντοπισμό του εκφωνήματος ως προς ένα χρονικό σημείο, το οποίο δηλώνεται από το "τότε".

Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο πως η διαφοροποίηση ως προς τις χρονο-τοπικές συντεταχμένες της επικοινωνιακής πρόζης αφορά μόνο το λόγο. Στην αφήγηση, αντίθετα, το

"τότε" δηλώνει μια σχέση αντίθεσης ανάμεσα σε δυο χρονικά διαστήματα που δεν έχουν σχέση με το "υποκείμενο" της επικοινωνιακής κατάστασης, γεγονός που απαιτεί, όπως το δηλώνουν το παρακάτω παραδείγματα, ή τον ορισμό μιας κατάστασης-επιστημαντή από τις ρηματικές φόρμες:

6. Αρχισε να σκαφαλώνει. Επесе πολλές φορές, βυθίστηκε μέσα σε άγνωστες ύλες σε αποσύνθεση. Κάποια στιγμή, έπιασε κάτι τριχωτό που σπαρταρούσε. **Τότε** ο πανικός του έγινε θυμός.
7. Ο Ευγένιος πήγαινε στην Γαλλική Ακαδημία, όπως λέγανε όλοι **τότε** το Γαλλικό Ινστιτούτο.

ή ακόμη τον ορισμό μιας κατάστασης επιστημαντή από μια άλλη κατηγορηματική σχέση η οποία εισάγεται από το "όταν":

8. **Όταν** στον αέρα πλανιούνται οι σκέψεις **Όταν** στα χείλη μπερδεύονται οι λέξεις **τότε** λουλούδια του έρωτα θα θρέψεις.
9. **Όταν** της καρδιάς μιλούνε οι χτύποι **Όταν** της ψυχασίας κολπάζουν οι ήπιοι **τότε** του έρωτα φωνάζουν οι χτύποι.

Η χρήση του "τότε" δηλώνει σ'αυτή την περίπτωση την οικοδόμηση ενός συνόρου ανάμεσα σε δυο διαδικασίες που διαδέχονται η μια την άλλη. Ο ομιλητής πετυχαίνει έτσι μια χρονική ρήξη μέσα στην αφήγηση του. Στο 6 έχουμε μια σειρά από διαδικασίες σε σχέση διαδοχής η οποία διακόπτεται από το "τότε". Στο 7 επίσης το "τότε" ταυτίζεται σ'ένα μετατεθημένο επιστημαντή που εντοπίζει τις ρηματικές φόρμες που είναι στον παρατατικό. Το συγκεκριμένο παράδειγμα επιβεβαιώνει παράλληλα την αρχική μας υπόθεση ως προς την ύπαρξη μιας τυπικής προτύπωσης και αυτό γιατί ο παρατατικός αναφέρεται πάντα σε μια ήδη προσδιορισμένη κατάσταση <4>.

Ακόμη, όταν ο ενδείκτης συναντιέται με την πρόθεση "από", αναφέρεται σε μια τάζη χρονικών επιστημαντών ως προς την οποία ορίζει μια διαδικασία ή αναφέρεται σ'ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο που προσδιορίζει την έναρξη μιας διαδικασίας. Εστω τα ακόλουθα εκφωνήματα:

10. Έχουν περάσει τόσα χρόνια **από τότε!**

11. Έτσι είναι η Μυρτώ. Αμα μόλις κάτι καινούριο, όλο κοκορεύεται. **Απο τότε** μόλιστα που μωθαίνει για τα φυτά, δεν αφήνει κανένα σε ησυχία.

Στα παραδείγματα που μόλις αναφέρθηκαν, παρατηρούμε πως το "τότε" ορίζει πάντω στον χρονικό άξονα ένα σημείο εκκίνησης απόπου διενεργείται ο εντοπισμός μιας κατηγορηματικής σχέσης.

Παρατηρούμε τέλος πως η θέση του "τότε" δεν είναι σταθερή μέσα στο εκφώνημα: μπορεί να προηγείται ή να έπεται του ρήματος. Στην πρώτη περίπτωση είναι θεματοκοπιμένο και αποτελεί τον κεντρικό επιστημαντή του εκφώνηματος γύρω από τον οποίο ορίζονται οι υπόλοιποι παράμετροι της κατηγορηματικής σχέσης. Στη δεύτερη περίπτωση αντίθετα, ο χρονικός επιστημαντής δεν είναι το αντικείμενο μιας πρώτης εμφάνισης μέσα στο λόγο.

β. Η επάγγελματική λειτουργία.

Όταν το "τότε" βρίσκεται στην αρχή ενός εκφώνηματος είναι δυνατό να δηλώνει ένα συμπέρασμα. 'Αποψη μου είναι ότι η λειτουργία του σ'αυτήν την περίπτωση σφείλεται, όπως και στη χρονική, στον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η αναφορική του αξία, "στις ιδιαιτερότητες δηλαδή της έννοιας της "δείξης". Το "τότε" σηματοδοτεί κι εδώ την επαγώγητη ενός επιστημαντή που δεν είναι όμως χρονικός. Επαναλαμβάνει, δηλαδή, το εννοιολογικό περιεχόμενο μιας κατηγορηματικής σχέσης Α, το οποίο επιστημαίνει μια καινούρια κατηγορηματική σχέση

B:

12. -Εγώ έχω τον Παπαθανασίου φίλο;

- Τότε** γιατί αναλαμβάνει την υπόθεση δωρεάν;
- 13. - Λοιπόν θα μου θυμίσεις καμιά εξυπνάδα;
- Πες, που ήσουν μικρή (...)
- Τρελλάθηκες, Σήμερα θα είναι και ο δεσπότης.
- **Τότε**, πες αυτό που είπες στον παππού την Κυριακή...

Πρέπει να σημειωθεί πως το συμπερασματικό "τότε" είναι συμβατό, αντίθετα με το χρονικό, με διαδικασίες που δε βρίσκονται αποκλειστικά σε παρελθοντικούς χρόνους.

Στο παράδειγμα 12 η χρήση του "τότε" προϋποθέτει το να ορίσουμε μέσα από τη φράση "έχω τον Παπαθανασίου φίλο", τον επιστημονική της "γατί αναλαμβάνει την υπόθεση δωρεάν". Είναι το εννοιολογικό περιεχόμενο της πρώτης διαδικασίας θεωρείται αναγκαία συνθήκη για τον ορισμό της δεύτερης. Το ίδιο ισχύει και για το παράδειγμα 11 όπου το τι θα πει ο συνομιλητής εξαρτάται από το τι "θα είναι και ο δεσπότης το Σάββατο". Αυτό το παράδειγμα μπορούμε επίσης να διακρίνουμε τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο "τότε" και το "λοιπόν", παρόλο που είηστε να θεωρούνται συνώνυμα και να αποδίδονται παραδείγματα ως χάρη στα Γαλλικά με το "alors" <5>.

Παράτηρούμε επίσης, πως η χρήση του ενός ή του άλλου δεν είναι ελεύθερη αλλά επιβάλλεται αναγκαστικά από το γλωσσικό περιβάλλον. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι το "τότε" δε μπορεί να εισάγει, σε αντίθεση με το "λοιπόν", μια καινούργια επικοινωνιακή κατάσταση σε μια ομιλία ή μια διάλεξη. Τα παραδείγματα που ακολουθούν το αποδεικνύουν:

- 14. Τι νέα **λοιπόν**;
- 14' *Τι νέα **τότε**;
- 15. Σήμερα **λοιπόν** θα σας μιλήσω για ...
- 15' *Σήμερα **τότε** θα σας μιλήσω για ...

Αρα μπορούμε να υποθέσουμε πως στην περίπτωση του "τότε" το στοιχείο που χρησιμοποιεί ως υπόβαθρο στον ορισμό

του ως επιστημονική πρέπει να είναι εκπαιδευμένο μέσο από μια κατηγορηματική σχέση.

Σε ένα κείμενο, ωστόσο, που στερείται οποιοδήποτε φωνητικού τονισμού, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε ανάμεσα στην χρονική και την επαγωγική αξία του "τότε". Ας εξετάσουμε τα παρακάτω παραδείγματα:

- 16. Μα η Μυρτώ έχει κουκουλωθεί από το κεφάλι και κάνει πως δεν ακούει. **Τότε** είπα ακόμα πιο δυνατά.
- 17. Τις Πέμπτες, η θεία Δέσποινα μας φωνάζει να κατέβουμε στο σαλόνι, όταν έρθουν οι επισκέψεις της. **Τότε** βάζει τη Μυρτώ να πει τις εξυπνάδες της (εμείς της βλαφτίσαμε έτσι).

Παράτηρούμε ότι στο παράδειγμα 16 η σημασία του "τότε" τροποποιείται ανάλογα με το αν αναφέρεται στο "έχει κουκουλωθεί" ή στο "κάνει πως δεν ακούει". Στο 17 επίσης, αν αναφέρεται "στις Πέμπτες" είναι χρονικό, αν όμως αναφέρεται στο "όταν έρθουν οι επισκέψεις της" έχει επαγωγική αξία.

Και στις δυο περιπτώσεις ωστόσο ο κοινός παρανομαστής είναι το φαινόμενο της "δείξης". Είναι η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει το "τότε" όσον αφορά στο προσδιορισμό της αναφορικής του αξίας μας οδηγεί στο να καταλήξουμε σ'ενα γενικό χαρακτηρισμό του. Πρόκειται λοιπόν για ένα ενδεικτικό που χρησιμοποιείται στα Ν.Ε. ως **διενεργητής επανάληψης μέσα από μια κατηγορηματική σχέση Κ, μιας επικοινωνιακής κατάστασης Β, που λειτουργεί ως επιστημονικής Β' μιας κατηγορηματικής σχέσης Κ**.

Τελειώνοντας θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι ο στόχος της σύνταξης, και γενικότερα της γλωσσολογίας, δε πρέπει να περιορίζεται σε μια περιγραφική μελέτη των διάφορων γλωσσικών στοιχείων, αλλά να προχωράει στον ορισμό των διεργασιών που ο ομιλητής σηματοδοτεί μέσα από τη χρήση των πρώτων, για την παραγωγή ενός

εκφωνήματος και κατεπέκταση του λόγου. Ετσι η γλωσσολογία μπορεί να γίνει πραγματικά "η επιστήμη της γλώσσας".

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ευχαριστώ τους Αξιωματικούς του Κέντρου Εκπαιδευσεως Νεοσυλλέκτων Νιγρίτας(563 ΤΠ) που μου επέτρεψαν να παρακολουθήσω τις εργασίες του Συνεδρίου και την Νανά Σιούπη για τη βοήθεια της στην τελική παρουσίαση του κειμένου.

<1> πβ. Σ. Γραμμενίδης 1992.

<2> Α. Τζάρτζακος, "Νεολληνική Σύνταξις", (φωτοτυπική επανέκδοση 1991) σελ. 50 και 249.

<3> Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την "τυπική προϋπόθεση" πβ. J. GUILLEMIN- FLESCHER (1981:488) και (1993:181)

<4> Σχετικά με την λειτουργία του παρατακτικού στα Νέα Ελληνικά πβ. S. GRAMMENIDIS (1994:108-113)

<5> Σχετικά με την λειτουργία του "alors" πβ. J.-J. FRANCKEL (1986).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΡΑΜΜΕΝΙΔΗΣ ΣΙΜΟΣ (1991), "Οι λειτουργίες του χρονικού < <τώρα>> στα Νέα Ελληνικά", Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα, ν° 12, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

FRANCKEL JEAN-JACQUES (1986), "Alors-Alors que", in B.U.L.A.G., n° 13, Université de Besançon.

GRAMMENIDIS SIMÉON (1994), La théorie des opérations énonciatives et la traduction: Etude de la deixis dans son passage du grec vers le français, Διακτορική Διατριβή, Université Paris 7-Denis Diderot.

GUILLEMIN-FLESCHER JACQUELINE (1981), Syntaxe Comparée du français et de l'anglais: Problemes de traduction, Paris: Ophrys.

_____ (1993), "Etude contrastive de la deixis en anglais et en Français", in Opérations Énonciatives et Interpretation de l'Énoncé, Paris: Ophrys.

TZARTZANOS ΑΧΙΛΛΕΑΣ (1945), Νεολληνική Σύνταξις (της κοινής Δημοτικής), φωτοτυπική επανέκδοση 1991, Τόμοι Α, Β Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Δέξεις Κλειδιά
Δείξη/αναφορά, Τυπική Προϋπόθεση, Διεργασία
χαρακτηρισμού, Διεργασία εντοπισμού, Διεργασία
επανάληψης.